

Onderzoekseminar III Criminal Minds

Op jacht naar de heksenjacht

De heksenvervolgingen in Europa 1450-1750

Sarah Simmelink
3488756
s.simmelink@students.uu.nl
Aantal woorden: 10052
Inleverdatum: 9-2-2012

Inhoud

Inleiding	2
Hoofdstuk I: beeldvorming en het profiel van de heks	5
Hoofdstuk II: de heks en de vroegmoderne samenleving	11
Hoofdstuk III: modernisering en de heksenjacht	19
Conclusie	21
Literatuur	25
Bronnenuitgaven	26

Inleiding

De heksenjacht in Europa is een van die fascinerende episodes uit de geschiedenis die nog tot op de dag van vandaag veel mensen aanspreekt. Er wordt nog vaak naar verwezen met zinsneden als ‘stop de heksenjacht op illegalen’, of ‘er is een heksenjacht op rokers gaande’. Indirect wordt er dan geïmpliceerd dat er een overdreven, paranoïde en barbaarse jacht gaande is op onschuldige slachtoffers. Want dat is het beeld van de heksenjacht: lang geleden, in een tijd dat mensen alles geloofden wat meneer pastoor zei, hoefde je maar te fluisteren dat je buurvrouw een heks was en ze werd stante pede door een woedende menigte op een brandstapel gegoooid. Dit gaat dan vaak gepaard met de aanname dat mensen vroeger dom en onbeschaafd waren en wij nu slim en geciviliseerd, en daarom zouden we dit soort middeleeuwse toestanden niet meer moeten tolereren.

Wie zich verdiept in de achtergrond van de heksenjacht weet dat deze beredening geen stand kan houden: ten eerste werd een ‘heks’¹ in bijna alle gevallen pas na jarenlange verdenkingen beschuldigd en ten tweede vond er meestal wel degelijk een rechtszaak plaats. Er zijn zelfs zaken bekend waarin vrijspraak volgde, en in de helft van de gevallen was de straf verbanning of gevangenisstraf, niet verbranding.² De veel gemaakte vergelijking met de Holocaust is daarom ongepast, omdat de heksenwaan over een aantal eeuwen ‘slechts’ 40.000 tot 60.000 slachtoffers eiste, zeker niet de miljoenen die soms gesuggereerd worden.³ En ten slotte: het hoogtepunt van de heksenjacht was in de vroegmoderne tijd, van 1450 tot 1750, ná de donkere middeleeuwen en in een periode die gekenmerkt werd door culturele en wetenschappelijke vooruitgang.⁴

Voor historici zijn deze feiten niet nieuw. De vraag waarom de heksenjacht juist in deze periode het hoogtepunt beleefde staat echter nog steeds open voor discussie. Was het een onvoorzien symptoom van de Reformatie? Of was het een manier van zowel de protestante als de katholieke kerk om elkaar te bestrijden? Misschien was het wel een ‘verdeel en heers’-tactiek van de heersende elite, een strijd tussen de seksen of juist een direct gevolg van het uitkomen van het boek *Malleus Maleficarum* (De Heksenhamer) in 1486. Er zijn legio theorieën, de een gezaghebbender dan de ander, maar eensgezindheid is er niet.

¹ Met heks wordt bedoeld: de persoon die beschuldigd wordt van hekserij.

² Brian P. Levack, *The witch-hunt in early modern Europe* (2de druk; Londen 1995) 1, 23.

³ Het dodenaantal van 40.000 tot 60.000 is een van de laagste schattingen; in de nieuwste publicaties over hekserij wordt dit het meest realistische getal genoemd. Robin Briggs, *Witches & neighbours: the social and cultural context of European witchcraft* (Londen 1997) 399; Levack, *The witch-hunt*, 25.

⁴ Periodisering gebaseerd op: Levack, *The witch-hunt*, viii.

Waarom is deze vraag zo belangrijk? Gedeeltelijk natuurlijk puur interesse, maar er zit ook een onbehaaglijkheid achter: hoe was men ertoe in staat om een onschuldige⁵ medemens ter dood te veroordelen? *Had men niet beter moeten weten?* Hier ligt het gevaar van anachronismen op de loer: immers, wanneer binnen een samenleving iedereen werkelijk gelooft dat heksen bestaan en een gevaar vormen voor de gemeenschap, dan is het logisch dat zij zichzelf hiertegen wil beschermen door dit gevaar te elimineren. Het hedendaagse idee dat hekserij bijgelovige onzin is helpt ons dan geen stap verder in het doorgronden van het fenomeen van de heksenjacht.

Aan de andere kant, is aannemen dat iedereen in vroegmodern Europa blind geloofde in hekserij (en dus geloofde in de juistheid van de heksenvervolging) niet het gevolg van hedendaags superioriteitsdenken? Immers, hierin weerklinkt automatisch het idee dat iedereen in vroegmodern Europa geloofde in hekserij omdat mensen toen nu eenmaal onbeschaafde en ongeschoolde barbaren waren. Ze zouden allemaal in hekserij geloven, omdat ze simpelweg niet beter wisten. Deze verklaring is te makkelijk. Bovendien wijzen enkele publicaties uit deze periode erop dat er wel degelijk personen waren die zich afkeerden van de heksenjacht, zoals de Brabantse Johannes Wier (1515-1588) en de Engelsman Reginald Scot (1538-1599).

De vraag waarom de heksenjacht op een hoogtepunt was gedurende de vroegmoderne tijd is buitengewoon moeilijk te beantwoorden, omdat niemand precies kan vertellen wat er in de hoofden afspeelde van de aanklagers, rechters, beulen, geestelijken, familie en burens van de heks. Zelfs de heks kon er van overtuigd zijn geweest dat hij of zij magische krachten had gekregen van de duivel. Uit verslagen valt op te maken dat heksen soms leden aan waanideeën, of een ziektebeeld hadden dat we nu onder de noemer zouden scharen van bijvoorbeeld schizofrenie. Ook was het soms het geval dat een heks werkelijk iemand schade had toegebracht, had aangevallen of vermoord. Maar het valt de betwijfelen of er in deze zaken sprake was van zwarte magie of duivelse tovenarij. Iemand kon wel schuldig zijn aan vernieling, geweld of moord, maar iedere heks was per definitie onschuldig aan datgene waarvoor hij werd veroordeeld: hekserij.⁶

Omdat niet met zekerheid vastgesteld kan worden hoe er precies over hekserij gedacht werd voor, tijdens en na de vroegmoderne tijd, moet de centrale vraag anders beantwoord worden. Dit gebeurt door de heksenjacht op drie niveaus in drie hoofdstukken te behandelen.

⁵ Onschuldig wil hier zeggen: onschuldig aan hekserij.

⁶ Ondanks uitvoerige onderzoeken waaruit blijkt dat mensen die beschuldigd werden van hekserij vrijwel nooit betrokken waren bij covens of heidense magische rituelen, blijft dit beeld bij een groot deel van het publiek bestaan. Ik sta achter Briggs standpunt: 'Historical European witchcraft is quite simply fiction, in the sense that there is no evidence that witches existed, still less that they celebrated black masses or worshipped strange gods.' Briggs, *Witches*, 6.

Ten eerste door te kijken naar wat een ‘heks’ nu precies was. Waar kwam de beeldvorming over heksen en hekserij vandaan? Is er een profiel te maken van de heks of kon werkelijk iedereen van hekserij beschuldigd worden? Waar werd de heks precies van beschuldigd? Omdat de meerderheid van de heksen een vrouw was, komt ook het genderaspect aan bod. In hoeverre veranderde de rol van de vrouw in deze periode en had dat invloed op de beschuldigingen? Of was het juist de wereld om deze vrouwen heen die veranderde waardoor zij plotseling als heks werden gezien?

Het is dus ook belangrijk de samenleving te onderzoeken. Welke grote veranderingen die in de periode van 1450 tot 1750 plaatsvonden hadden mogelijk invloed op de heksenjacht? In hoeverre speelde de Reformatie een belangrijke rol? Ook de samenhang tussen staatsvorming en de heksenjacht is al door een aantal auteurs naar voren gebracht.⁷ Op welke manier oefende de vorming van een centrale staat invloed uit op de heksenvervolgingen? Daarnaast komt de intellectuele discussie die de heksenjacht gedurende de vroegmoderne tijd opriep aan bod: was het geloof in de juistheid van de heksenvervolgingen absoluut of was er ook toen al kritiek?

Het laatste deel zal zich volledig richten op het antwoord op centrale vraag: waarom was de heksenjacht op een hoogtepunt gedurende de vroegmoderne tijd? Was de heksenjacht een laatste stuip trekking voor de *Entzauberung der Welt*, zoals Max Weber het omschrijft?⁸ Naast Webers rationaliseringsproces bestaat er ook nog de theorie van Norbert Elias over het civilisatieproces.⁹ Elias neemt een transformatie waar in de onderlinge relaties tussen mensen vanaf de zestiende eeuw. Van primitief veranderd de mens door rationalisering, zelfdwang en bewustzijn in de geciviliseerde mens.¹⁰ Het feit dat de heksenjacht in dezelfde periode opleefde lijkt deze hele civilisatietheorie te weerleggen, maar kan het niet juist een teken zijn dat de samenleving veranderde, een reactie vergelijkbaar met de Contrareformatie op de Reformatie in dezelfde tijd?

De focus van dit paper ligt dus niet op de inquisitie, het proces, de toegepaste martelmethodes of de uiteindelijke straf. Het gaat puur om het waarom van de heksenjacht.

⁷ Zie o.a.: Brian P. Levack, ‘State-building and witch hunting in early modern Europe’, in: Jonathan Barry e.d., *Witchcraft in Early Modern Europe: Studies in Culture and Belief* (New York 1996) 96-116; Johannes Dillinger e.d., *Hexenprozess und Staatsbildung* (Bielefeld 2008).

⁸ Harry Liebersohn, ‘German Historical Writing from Ranke to Weber: the Primacy of Politics’, in: Lloyd Kramer en Sarah Maza, *A Companion to Western Historical Thought* (5de druk; Londen 2008) 166-184, 178.

⁹ Goudsblom noemt Weber samen met Huizinga en Freud als de pijler waar Elias’ werk *Het civilisatieproces* op gebaseerd is, waarbij de drie staan voor sociologie, geschiedwetenschap en psychologie, de drie vakgebieden die *Het civilisatieproces* bestrijkt. Johan Goudsblom, *De sociologie van Norbert Elias* (Amsterdam 1987) 42-60.

¹⁰ Norbert Elias, *Het civilisatieproces: Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken* (heruitgave; Amsterdam 2001) 634.

Omdat ‘waarom’ een van de moeilijkste vragen is in de geschiedenis, zal het antwoord alleen maar ontdekt worden door het onderwerp omzichtig van alle kanten te bekijken. Dit wordt gedaan door zowel enkele invloedrijke werken uit de vroegmoderne tijd te bestuderen alsook verschillende recente bundels, artikelen en werken over dit onderwerp te behandelen. Het boek *Witches & neighbours: the social and cultural context of European witchcraft* (Londen 1997) van Robin Briggs zal het meeste terugkomen. In de wildgroei aan literatuur over hekserij is dit een van de meest complete werken. Bovendien is er nog steeds veel discussie gaande over de geschiedenis van de heksenvervolgving, en ik kan mijzelf het beste identificeren met de ideeën van Briggs. Overigens is de gebruikte literatuur slechts een kleine selectie van de enorme hoeveelheid informatie die over dit onderwerp te vinden is. Om met Briggs te spreken: ‘it is a familiar paradox to claim that the more we know about any subject, the harder it becomes to generalise about it.’¹¹ Juist omdat er zo ontzettend veel gespecialiseerde literatuur is, is het nuttig om een keer de grote lijnen te behandelen. Ondanks het feit dat dit een zeer moeilijke klus is.

Hoofdstuk I: beeldvorming en het profiel van de heks

Het is moeilijk te bepalen wie of wat een heks nu precies was. De persoon die beschuldigd werd van hekserij kon iedereen zijn: vaak een vrouw, maar zeker twintig procent was een man, een te groot aantal om zomaar te negeren. Meestal was de verdachte een oudere, maar er zijn zeker ook heksenprocessen tegen jongeren gevoerd. Bovendien is er niet één specifieke sociale klasse aan te wijzen waar heksen over het algemeen uit kwamen. Alleen de elite wist grotendeels aan de heksenwaan te ontkomen. Heksenprocessen waarin leden van de adel of plaatselijke bestuurders aangeklaagd werden lijken meestal politiek gemotiveerd te zijn geweest.¹²

Ook de aanleiding om iemand ervan te beschuldigen een heks te zijn waren zeer verschillend. Familieleden van eerder veroordeelde heksen waren kwetsbaar voor aantijgingen, bijvoorbeeld dochters van heksen. Dit blijkt onder andere uit het gedurende de vroegmoderne tijd invloedrijke boek *De la démonomanie des sorciers* van Jean Bodin uit

¹¹ Robin Briggs, ‘Many reasons why’: witchcraft and the problem of multiple explanation’, in: Jonathan Barry e.d., *Witchcraft in Early Modern Europe: Studies in Culture and Belief* (New York 1996) 49-63, 49.

¹² Briggs, *Witches*, 21-2.

1580 over heksen en hekserij: 'Frequently it has been found that they [the witches' young daughters] were taught by their mothers, and taken to the assemblies.'¹³

Daarnaast kon ook vreemd en asociaal gedrag leiden tot een beschuldiging, of een beroep zoals vroedvrouw of kruidengenezer. Dit laatste kan gekoppeld worden aan een andere trend gedurende de vroegmoderne tijd: professionalisering van de medische beroepen. Doordat dokters steeds vaker aan de universiteit gestudeerd hadden, iets dat vrouwen overigens niet toegestaan was, werden de dorpsgenezeressen weggezet als kwakzalvers. Deze kritiek vanuit de medische professie werd nog eens aangedikt door de kerk, die het gebruik van spreuken en kruidendrankjes als hekserij bestempelde. Hierdoor werd het beroep van de dorpsgenezeressen, dat al sinds de Steentijd bestond en een belangrijke rol vervulde in de medische zorg in kleine gemeenschappen, plotseling levensgevaarlijk omdat het een makkelijk doelwit werd van beschuldigingen van hekserij.¹⁴

De meest voor de hand liggende reden om iemand te beschuldigen van hekserij was een ruzie waarop een van de partijen plotseling ongemak of ongeluk ervoer. Ongeluk kan natuurlijk iedereen zomaar overkomen, maar het blijft moeilijk te verkroppen dat ongeluk zomaar toe kan slaan. Een van de eeuwenoude manieren om hier mee om te gaan was wijzen op de wil van God: Hij beloofde vrome christenen en strafte zondaars. Bovendien waren Zijn wegen ondoorgrondelijk.¹⁵ Hekserij bood een meer concrete zondebok: wanneer de oogst tegenviel, de koe geen melk meer gaf, het paard plotseling struikelde, er uit het niets een vreselijke ziekte op kwam of de baby op onverklaarbare wijze in het wiegje stierf kon er ook naar een heks gewezen worden. Het veroordelen van een heks was makkelijker dan accepteren dat ongeluk nu eenmaal voorkwam.¹⁶ Dit was geen bewuste keuze; bovendien was het meestal pas na jarenlange verdenkingen en opstapelingen van 'ongelukken' die toegeschreven werden aan hekserij voordat er rechtelijke stappen genomen werden.¹⁷

Hekserij werd in de vroegmoderne tijd gezien als per definitie kwaadaardig, omdat de heks deze krachten zou hebben gekregen van de duivel. Bodin definieert 'heks' als volgt in zijn inleiding: 'A "witch" is one who knowingly tries to accomplish something by diabolical means.'¹⁸ Deze onlosmakelijke verbinding tussen de heks en de duivel was relatief nieuw: alle gebieden in Europa hadden hun eigen magische tradities en folklore, en het was gedurende de

¹³ Met 'assebbles' wordt de heksensabbat bedoeld. Jean Bodin, *De la démonomanie des sorciers* (1580), ed.: Randy A. Scott (1995) 177.

¹⁴ Leigh Whaley, *Women and the practice of medical care in early modern Europe, 1400-1800* (Hampshire 2010) 174-6.

¹⁵ Briggs, *Witches*, 69.

¹⁶ Levack, *Witch-hunt*, 125.

¹⁷ Briggs, *Witches*, 80-95

¹⁸ Bodin, *De la démonomanie des sorciers*, 45.

middeleeuwen niet vreemd om goede of witte magie aan te wenden voor genezing, in de liefde of voor persoonlijke welvaart. Het idee dat magie ook slecht of zwart kon zijn bestond wel, en af en toe werd er iemand vervolgt om deze reden of werden er heksendokters opgeroepen om beschermingsrituelen tegen de heks uit te voeren.¹⁹

De magische rituelen die in zulke gevallen uitgevoerd werden hadden hun wortels in heidense gebruiken. Dat was voldoende reden voor de katholieke kerk om dit soort praktijken te bestempelen als ketters. Dit gebeurde voor het eerst door bisschop en kerkvader Augustinus van Hippo (354 – 430). Hij meende dat iedere vorm van magie mensen van het geloof deed vallen, en dat deze magie alleen verkrijgbaar was door een duivelspact. Augustinus van Hippo was ook de eerste die begon over de mogelijkheid van een seksuele relatie tussen vrouwen en de demon Incubus.²⁰ Deze retoriek over een duivelspact en de Incubus werd gedurende de heksenjacht veel gebruikt. Om ook een einde te maken aan het vereren van andere goden dan de christelijke God werden heidense goden neergezet als gevallen engelen of demonen.²¹ Deze zogenaamde Demonologie werd gepresenteerd als een tak van wetenschap, waardoor het steeds meer een vaste plek veroverde in de katholieke wereld.²² Het beeld van de heks zoals dat bestond rond 1450 was dus het gevolg van eeuwenlange propaganda van de katholieke kerk om heidense gebruiken te verketteren.

De wetenschap dat de identiteit van de heks als een met demonen slapende, heidense duivelsaanbidder in de vijftiende eeuw ingebed was in de samenleving roept de vraag op: hoe herken je dan een heks? Of beter gezegd: hoe meenden mensen een heks te kunnen herkennen? Want de beschuldigde heksen werden nooit betrap met een demon of dansend met de duivel. Kennelijk waren er indirecte bewijzen die overtuigend genoeg waren.

Het boek *Malleus Maleficarum* (De Heksenhamer) dat in 1486 uitkwam wordt gezien als het handboek voor de heksenjager en kan antwoord geven op dit soort vragen. In dit boek is onder andere te lezen hoe een heks kan worden herkend en welke verhoormethodes het beste toegepast kunnen worden om een bekentenis te krijgen. De schrijver, Heinrich Kramer, was zelf een inquisiteur en kon dus uit eigen ervaring putten. De rol van Jacob Sprenger, die ook als auteur genoemd wordt, is niet duidelijk. Waarschijnlijk had Kramer het idee dat de

¹⁹Richard A. Horsley, 'Who Where the Witches? The social roles of the accused in European witch trials', *The Journal of Interdisciplinary History* 9 (April 1979) 689-715, 697.

²⁰Walter Rummel en Rita Voltmer, *Hexen und Hexenverfolgung in der Frühen Neuzeit* (Darmstadt 2008) 18.

²¹Rummel, *Hexen*, 19.

²²Peter Dinzelbacher, *Heilige oder Hexen? Schicksale auffälliger Frauen in Mittelalter und Frühneuzeit* (München 1995) 129.

naam van Sprenger het boek extra cachet zou geven, omdat Sprenger een door heel Europa bekende inquisiteur was.²³

Aan het begin van *Malleus Maleficarum* wordt al duidelijk dat Kramer een heks als een vrouw ziet, zoals uit de volgende passage blijkt.²⁴

‘[...] the fantasy is such that the person can produce an effect or co-operate in the working of a demon only through an agreement entered into with the demon. In this agreement, the sorceress has offered and bound her entire self to the Devil – really and truly and not merely in the fantasy and imagination. Thus, it is in fact appropriate that she should really and bodily work with the Devil.’²⁵

Kramer verwijst naar de heks als een ‘zij’. In deze passage is ook duidelijk het idee van een Duivelspact te herkennen. In het boek haalt hij meerdere keren het werk ‘Over de stad van God’ van Augustinus van Hippo aan als een van de bronnen waar hij zich op baseert. Verderop gaat Kramer dieper in op de demon Incubus.²⁶

Op dezelfde bladzijde maakt Kramer ook duidelijk dat het feit dat een heks nooit betrap wordt met de duivel of een demon, dat niet hoeft te beteken dat haar geest niet betrokken is geweest in duivelse activiteiten:

‘[...] four things that preachers and priests ought to preach with all urgency to the congregation in the churches entrusted to them. First, no one should consider that there is any godhead or divinity apart from the One God. Second, to ride on horseback with Diana and Herodias is to roam with the Devil, who gives himself this form and name. Third, on such an occasion this riding takes place in the fantasy, since the Devil’s control of a mind subordinated to him through lack of faith is such that those things that take place through the spirit alone are believed to be happening bodily. Fourth, they have to obey this lord in all matters.’²⁷

²³ Dit is de meest voorkomende verklaring voor de reden waarom Sprenger als auteur genoemd werd. De vertaler Mackay is het hier niet mee eens, hij meent dat Sprenger waarschijnlijk wel bijgedragen heeft aan de argumentatie, alleen niet bij het schrijfproces. Heinrich Kramer en Jacob Sprenger, *Malleus Maleficarum* (1485-1486), ed.: Christopher S. Mackay (New York 2009) 6.

²⁴ In deze vertaling wordt ‘sorcerer’ en ‘sorcery’ gebruikt in plaats van de meer gangbare termen ‘witch’ en ‘witchcraft’. Dit omdat Mackay vond dat ‘witch’ te sterk impliceert dat het om een vrouw gaat. Deze keuze is curieus, omdat Kramer zelf verwijst naar de heks als een ‘zij’. Bovendien maakt zelfs de titel duidelijk dat Kramer met ‘heks’ op een vrouw doelde, omdat *Maleficarum* de vrouwelijke vorm is van *Maleficorum*. Heinrich Kramer en Jacob Sprenger, *Malleus Maleficarum*, 57.

²⁵ Kramer, *Malleus Maleficarum*, 99.

²⁶ *Ibidem*, 121-133.

²⁷ *Ibidem*, 99.

In deze passage is de valstrik te herkennen die het onmogelijk maakt om als beschuldigde nog de eigen onschuld te bewijzen. Immers, hoe kan iemand bewijzen dat de duivel niet zijn of haar geest in het holst van de nacht heeft weggevoerd om deel te nemen aan duistere magie? Het is een van de klassieke kenmerken van de heksenvervolging dat eenmaal beschuldigd dit stigma nauwelijks meer ongedaan te maken was. Vervolgens wijst Kramer ook nog op de noodzaak om heksen en hekserij uit de samenleving te bannen:

‘Demons work through art in connection with the effects caused by sorcery. Accordingly, without the assistance of another agent they are able to bring about no substantial or incidental form. We do not say that a demon inflicts acts of sorcery through art without the assistance of another agent, and therefore with such assistance he is able to bring about true qualities of illness or of any other form of suffering.’²⁸

Wanneer er geen heksen meer zouden zijn die een verbintenis aangingen met demonen, dan zouden demonen ook hun kwade invloed niet meer kunnen uitoefenen op de samenleving. Het uitroeien van heksen is volgens deze beredenering dus van algemeen belang. Hoe heksenjagers dit het beste konden doen komt ook uitvoerig aan bod.

Is de *Malleus Maleficarum* daarmee de directe aanleiding tot de latere heksenjacht? Ook dit is een vraag die nog volop ter discussie staat, maar in recente publicaties wordt de invloed van de *Malleus* gebagatelliseerd. Het is aantrekkelijk om de heksenwaan volledig af te schuiven op een vroegmoderne ‘bestseller’ (er zijn meerdere drukken van uitgebracht) die vol staat met fundamentalistische standpunten over vrouwen en demonen en waarin martelmethodes tot in detail beschreven worden, maar het boek lijkt vooral een product van zijn tijd. De heksenjacht het gevolg van dit boek noemen is teveel eer. Daartegenover staat dat de *Malleus* het eerste boek is dat het gevaar en de bestrijding van hekserij zo expliciet benoemd. Kramer brengt zijn verhaal met veel drama en urgentie, waardoor de dreiging van heksen misschien plotseling heel reëel leek voor een groot publiek. Bovendien bracht zijn publicatie de rol van de vrouw als makkelijk slachtoffer (en daarmee medeplichtige) van demonen sterk naar voren.²⁹

Het feit dat de meerderheid van de veroordeelde heksen een vrouw was heeft tot veel complottheorieën geleid. De meest invloedrijke is die van Margaret Murray uit haar boek *The Witch-Cult in Western Europe* (1921). Zij zag de heksenjacht als de uitroeiing van de

²⁸ Ibidem, 105.

²⁹ Gerhild Scholz Williams, *Defining dominion: the discourses of magic and witchcraft in early modern France and Germany* (Ann Arbor 1995) 1-2.

heidense cultus van Diana, en de onderliggende reden hiervoor zou een strijd tussen de seksen zijn. In recente literatuur wordt Murray's theorie gezien als niet-overtuigend of zelfs complete nonsens. Vooral Briggs is niet te spreken over de manier waarop volgens hem verklaringen voor de bekentenissen van heksen in de 'echte wereld' worden gezocht, in plaats van deze simpelweg toe te wijzen aan de fantasie van vrouwen die een einde aan het verhoor wilde maken en vertelden wat de ondervrager wilde horen. Naar zijn mening is dit falsificatie van de bronnen.³⁰ Jonathan Barry drukt zich in de inleiding van het boek *Witchcraft in Early Modern Europe* iets minder sterk uit en beperkt zich tot het wantrouwen van dergelijke anti-vrouwelijke complottheorieën die de volledige heksenwaan zouden moeten verklaren.³¹ De drie werken in de literatuurlijst die specifiek de genderapproach toepassen op dit onderwerp noemen Murray zelfs helemaal niet.³²

Op basis van de *Malleus Maleficarum* is het moeilijk een profiel te maken van de doorsnee heks, afgezien dat dit volgens Kramer doorgaans een vrouw is. Kenmerken die Kramer verder noemt zoals 'het boze oog' of 'brandende ogen', waardoor een heks altijd haar blik zou neerslaan in het openbaar,³³ helpen weinig. Overigens is de *Malleus Maleficarum* sowieso erg warrig geschreven, met tegenstrijdigheden en onduidelijke passages. Zo beweert Kramer eerst dat inquisiteurs onschendbaar zijn en daardoor niet vatbaar voor hekserij,³⁴ om vervolgens verder in het boek in te gaan op de manieren waarop een inquisiteur zich dient te beschermen tegen de duivelse krachten van een heks.³⁵

Uitvoerig onderzoek in verschillend landen door verschillende historici geeft wel een aantal kenmerken die gelijk zijn in heel Europa. Zo was de meerderheid van de veroordeelde heksen ouder dan vijftig jaar, soms zelfs nog tientallen jaren ouder. Iemand van vijftig is nu misschien van 'middelbare leeftijd', in de vroegmoderne tijd was vijftig al erg oud. Dat oudere vrouwen het meest verdacht werden van hekserij is niet verbazingwekkend: ten eerste was de dorpsgenezeres vaak een 'oude wijze vrouw'. Ten tweede konden ouderdomskwalen zoals dementie leiden tot sociaal isolement of vreemd gedrag dat argwaan wekte bij de omgeving. Ten derde waren oudere vrouwen fysiek zwakker dan andere volwassenen,

³⁰ Briggs, *Witches & neighbours*, 37-8.

³¹ Jonathan Barry, 'Introduction: Keith Thomas and the problem of witchcraft', in: Jonathan Barry e.d., *Witchcraft in Early Modern Europe: Studies in Culture and Belief* (New York 1996) 1-46, 36.

³² Leigh Whaley, *Women and the practice of medical care in early modern Europe, 1400-1800* (Hampshire 2010); Maary E. Wiesner-Hanks, *Women and gender in early modern Europe* (Cambridge 2008); Gerhild Scholz Williams, *Defining dominion: the discourses of magic and witchcraft in early modern France and Germany* (Ann Arbor 1995).

³³ Kramer, *Malleus Maleficarum*, 107, 114-9.

³⁴ *Ibidem*, 258.

³⁵ *Ibidem*, 528-9

waardoor ze zich mogelijk tot hekserij wendden met als doel meer macht te verkrijgen. Hier slaagden ze vervolgens niet in, maar door anderen te vervloeken of te dreigen met magie hadden ze al wel de verdenking van hekserij op zich geladen.³⁶

Hoewel het mogelijk is op basis van gemiddelden een profiel van een heks te maken, is het belangrijk te realiseren dat het proces van verdachtmaking, beschuldigingen en de uiteindelijke aanklacht tegen een heks geen logische optelsom is. Niet iedere dementerende vrouw van in de vijftig die een van haar burens bedreigde werd verdacht van hekserij. Ook werd er niet bij iedere slechte oogst of dood schaap in de wei aan hekserij gedacht. De reden waarom bij het ene ongeluk het verlies geaccepteerd werd en bij het andere op hekserij gewezen wordt is puur de emotie van het moment (angst, jaloezie, woede, haat), samen met de sfeer in de gemeenschap en voorvallen uit het verleden.³⁷ Bovendien kon de overheid ook een belangrijke rol spelen in het aanwakkeren van de heksenwaan, zoals zal blijken in het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk II: de heks en de vroegmoderne samenleving

Dat de heksenjacht zo specifiek aan de vroegmoderne tijd gebonden is heeft alles te maken met de ingrijpende veranderingen die in deze periode plaatsvonden op zowel religieus, cultureel als socio-economisch gebied. Een aantal punten werden al genoemd in het vorige hoofdstuk. Ten eerste de diepgewortelde overtuiging van de katholieke kerk dat de heks onlosmakelijk verbonden is met de duivel, een beeld dat in de vijftiende eeuw gevestigd werd in de samenleving, hierbij geholpen door het 'handboek voor de heksenjager' *Malleus Maleficarum*. Ten tweede droeg de professionalisering van de medische beroepen, waardoor dorpsgenezeressen als kwakzalvers of zelfs heksen buiten de samenleving gesloten werden, bij aan de heksenwaan. Deze factoren alleen zijn echter niet voldoende om het fenomeen te verklaren.

Doordat de vroegmoderne tijd een periode van verandering was, was het ook een periode van onrust. De Europese bevolking groeide sneller dan in de eeuwen ervoor en de urbanisatie nam navenant toe. Prijzen van dagelijkse gebruiksgoederen waren hoger dan ooit, slechte oogsten leidden tot honger en regelmatige uitbraken van de pest en andere epidemieën

³⁶ Levack, *Witch-hunt*, 141-3

³⁷ Malcolm Gaskill, *Crime and mentalities in early modern England* (Cambridge 2000) 65-6.

hadden een ontwrichtend effect op de samenleving. Uiteraard waren er in de middeleeuwen ook genoeg periodes geweest waarbij de hele gemeenschap getroffen werd door ziektes of honger. Echter, toen was het beeld van de heks als veroorzaker van al dit kwaad nog niet geconsolideerd in de samenleving.³⁸

De vroegmoderne periode was ook de tijd van de Reformatie. De veranderingen van katholiek naar protestants leiderschap in sommige gebieden strookte lang niet altijd met de geloofsovertuiging van het gros van de bevolking. Dit leidde niet zelden tot frictie. Bijvoorbeeld in 1597, toen een ordinantie tegen bijgelovige rituelen in het Zwitserse Pays de Vaud, uitgegeven in Bern, onrust veroorzaakte onder de grotendeels katholieke bevolking. Als magische beschermingsrituelen verboden waren, hoe moest men zich dan wapenen tegen hekserij? Het aangeven van de heks bij de autoriteiten was een alternatief, wat weer een toename in het aantal aanklachten ten gevolge had.³⁹ Soms werd een dergelijk verbod volledig genegeerd. In de Verenigde Nederlanden bleven 'heksendoktoren', zoals de mensen die rituelen tegen heksen uitvoerden werden genoemd, onverminderd populair. De Nederlandse bevolking zou zich nog tot ver in de negentiende eeuw tot deze manier van heksenbestrijding wenden. Opvallend is dat in de gebieden waar heksendoktoren het meest geconsulteerd werden het aantal heksenvervolgingen relatief laag was.⁴⁰

Een van de belangrijkste processen die gaande was gedurende de vroegmoderne tijd was de centrale staatsvorming. Dit bracht twee ingrijpende machtsverschuivingen met zich mee: ten eerste verplaatste de macht zich van lokale bestuurders naar een centrale overheid die voor de meeste mensen zowel fysiek als mentaal onbereikbaar ver weg was. Ten tweede verschoof er veel macht van de geestelijkheid naar de seculiere overheid. Dit gebeurde niet van de een op de andere dag en ook niet overal tegelijk. Zo konden Engeland en Frankrijk al veel eerder staten genoemd worden dan Duitsland.⁴¹

De relatie tussen de heksenjacht en staatsvorming wordt vanaf de jaren '70 onderzocht, en er wordt wel beweerd dat deze studierichting de geschiedenis van de heksenvervolging uit zijn obscuriteit heeft gehaald. Daarvoor werd de heksenjacht beschouwd als een onderwerp voor excentrieke historici en hobbyisten; door de link met staatsvorming te leggen werd deze tak geleidelijk meer geaccepteerd als serieuze en respectabele

³⁸ Levack, *Witch-hunt*, 127-8.

³⁹ Gaskill, *Crime and mentalities*, 34.

⁴⁰ Briggs, *Witches*, 186-7.

⁴¹ Levack, 'State-building and witch hunting', 113.

geschiedenis.⁴² Maar is het ook echt een aannemelijke verklaring voor het toenemen van de heksenvervolging?

Levack noemt de vier belangrijkste pijlers waarop de relatie tussen de heksenjacht en staatsvorming gebaseerd is: ten eerste probeerde de centrale overheid alle macht naar zich toe te trekken en wilde het dat de lokale overheid zich slechts met de uitvoering bezig hield. Vanuit de staat werd dus bepaald hoe heksen vervolgd moesten worden, en de bestuurders in dorpen moesten dit vervolgens gaan toepassen. Plattelandsgemeenschappen hadden echter niet de kennis om de wet naar behoren uit te voeren, waardoor willekeur ontstond. Dit kon op twee manieren uitwerken: ten eerste werd in veel gebieden in Europa nooit een heks vervolgd, wat doet vermoeden dat wetten tegen hekserij niet gehandhaafd werden. Ten tweede kon de wet te fanatiek uitgevoerd worden, zoals in de dorpen en steden waar veel heksen daadwerkelijk verbrand werden.⁴³ Doordat de relatie tussen centrale en lokale overheid alleen top-down was werden de signalen dat de heksenvervolging niet goed verliep niet opgepikt.⁴⁴

Ten tweede leidde staatsvorming tot een standaardisatie van het rechtelijke systeem, waar ook de inquisitie onder viel. Er werden procedures voorgeschreven over welke martelmethode toegepast moesten worden om een bekentenis te verkrijgen. Wanneer iemand beschuldigd werd van hekserij en in het systeem kwam, was het bijna onmogelijk hier nog uit te komen.⁴⁵ Ten derde hadden de nieuwe Europese staten het voornemen om van de bevolking een godvrezende, homogene groep te maken, met de door God aangewezen monarch als herder. Dit leidde tot nog heviger heksenvervolgingen: heksen waren immers het kwaad dat de samenleving vergiftigde. Bovendien dienden de heksenverbrandingen als voorbeeld voor de rest van de bevolking; het maakte maar al te duidelijk wat er zou gebeuren wanneer iemand niet trouw was aan de door God ingestelde regering.⁴⁶ Het laatste veelgebruikte argument is de toenemende macht van de seculiere overheid ten opzichte van de kerk in de zestiende eeuw. In deze periode werd de overheid niet alleen machtiger dan de kerk, maar kreeg het ook macht over de kerk. Door de heksenvervolging over te nemen van de kerkelijke autoriteiten meende de seculiere overheid dat daarmee de bevolking kon zien dat zij ook

⁴² Robert Walinsky-Kiehl, 'Witch-Hunting and State-Building in the Bishoprics of Bamberg and Würzburg 1570-1630', in: Johannes Dillinger e.d., *Hexenprozess und Staatsbildung* (Bielefeld 2008) 245-264, 245.

⁴³ Dat er gebieden zijn waar geen bewijsmateriaal over gevonden is dat er heksen vervolgd werden kan drie dingen betekenen: ten eerste dat er inderdaad geen heksen vervolgd werden; ten tweede dat er wel heksen vervolgd werden maar dat daar geen gegevens van bewaard zijn gebleven; ten derde dat de lokale bevolking niet naar de autoriteiten stapten met hun verdenkingen over hekserij en hier zelf een oplossing voor bedachten, bijvoorbeeld door middel van een heksendokter. Briggs, *Witches*, 399-400.

⁴⁴ Levack, 'State-building and witch hunting', 96-7.

⁴⁵ Ibidem, 97.

⁴⁶ Ibidem, 97-98.

religieuze macht had en dat God achter de overheid stond. Daarbij komt dat de centrale overheid simpelweg meer middelen had dan de kerk om heksen te berechten, wat tot een intensievere heksenjacht leidde.⁴⁷

Walinsky-Kiehl voegt hier het gebruik van de ‘wij’ tegen ‘zij’ –retoriek aan toe als middel om de eigen macht te consolideren. Door een buitengewoon angstaanjagende en gehate vijand te creëren, deze op te jagen en publiekelijk te verbranden werd er een duidelijke scheiding in de maatschappij aangebracht tussen de vrome bevolking (‘wij’) en de duivelse vijand (‘zij’).⁴⁸ De boodschap die de staat daarmee uitdroeg was simpel gezegd: ‘if you’re not with us, you’re against us’.

Dit maakte het moeilijk om de heksenvervolgingen te bekritisieren: immers, wanneer iemand dat deed, was hij tegen de overheid en God en dus de vijand. Ondanks deze dreiging waren er wel degelijk tegengeluiden. De bekendste hiervan zijn Johannes Wier en Reginald Scot. Beide hebben een vuistdik boek geschreven tegen de heksenvervolging, al hadden ze daar ieder hun eigen motivatie voor. Net als de *Malleus Maleficarum* waren deze boeken bestsellers, wat aangeeft dan hun ideeën wel degelijk een groter publiek aanspraken. Al was dit publiek uiteraard beperkt tot de elite, omdat dit de enige groep was die kon lezen en de middelen had om boeken aan te schaffen.⁴⁹ Hoe zijn deze publicaties te plaatsen in de tijdsgeest van toenemende heksenvervolging?

Wiers boek *De Praestigiis Daemonum, et Incantationibus Ac Veneficiis, libri V* (Vijf boeken over de Bedriegerijen van de Duivel en Betoveringen en Vergiftigingen) uit 1563 wordt in de hedendaagse literatuur bestempeld als een van de felste geschriften tegen de heksenvervolging en een directe aanval op de *Malleus Maleficarum*.⁵⁰ De beeldvorming over Wier is echter vaak anachronistisch: omdat hij zich tegen de praktijken van de heksenjacht keerde, wordt dit vaak geïnterpreteerd alsof Wier niet geloofde in hekserij en door de onzin van de heksenwaan in te zien zijn tijd eeuwen vooruit was. Wier geloofde echter wel degelijk in demonen en magische krachten, zo blijkt uit Vera Hoorens biografie *Een ketterse arts voor de heksen*. In feite was hij zelfs net zo inconsequent als Kramer in de *Malleus Maleficarum*. Wier meende dat het Duivelspact niet kon bestaan, onder meer omdat demonen niet in staat waren een rechtsgeldig pact te sluiten met mensen. Ergens anders in zijn boek beweerde hij

⁴⁷ Ibidem, 98.

⁴⁸ Walinsky-Kiehl, ‘Witch-Hunting and State-Building’, 253.

⁴⁹ Briggs, *Witches*, 21.

⁵⁰ Zie o.a.: Wolfgang Behringer, *Hexenverfolgung in Bayern: Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsräson in der frühen Neuzeit* (München 1988) 2,5; Briggs, *Witches*, 21; Jörg Haustein, ‘Bibelauslegung und Bibelkritik: Ansätze zur Überwindung der Hexenverfolgung’, in: Sönke Lorenz e.d., *Das Ende der Hexenverfolgung* (Stuttgart 1995) 249-67, 256-262; Levack, *Witch-hunt*, 62-4;

echter dat demonen ontzettend machtig zijn. Als dat zo is, dan zouden ze toch ook staat moeten zijn om een list te verzinnen om een verbond met mensen te kunnen sluiten?⁵¹ Ook wat betreft de veroordeling van heksen was hij niet eenduidig; hij wees het in ieder geval niet volledig af. Volgens Hoorens moet *De Praestigiis Daemonum* dan ook niet gelezen worden als een statement tegen de heksenvervolging, maar meer als een tirade tegen de katholieke kerk.⁵² In de volgende alinea uit *De Praestigiis Daemonum* is te lezen wie volgens hem beschuldigd zouden moeten worden van hekserij:

‘But the most of the magicians are the so-called “religious” by professions who do not hesitate to feign an occult art and to boast that they can discern and cure *maleficium*. If anyone is afflicted by some stubborn and uncommon disease which is not familiar to the untrained populace, and if he trusts in the pseudo-science of these men and seeks their advice, they will persuade him that the disease (which really arises from natural causes, and would not puzzle the more learned physicians) is *maleficium* or enchantment. They will adduce signs by which they “point a finger” at some woman – often an innocent woman. In this way, they falsify the disease and bring invincible slander upon an innocent person.’⁵³

Wier is hier ronduit beledigend over geestelijken en heksendoktoren die meenden hekserij te kunnen herkennen en genezen, en stuurt erop aan dat zijzelf eigenlijk vervolgt moesten worden voor hekserij. Tegelijkertijd laat hij zien dat vrouwen vaak onschuldige slachtoffers van de heksenwaan waren. Het is een veel gemaakte misvatting hieruit te concluderen dat Wier voor emancipatie van de vrouw was. Zijn leermeester Heinrich Cornelius Agrippa van Nettesheim, bij wie Wier op vijftienjarige leeftijd introk, was wel een bekend feminist.⁵⁴ Wier was het echter op veel vlakken niet met Agrippa eens. De positie van vrouwen was daar een van, zoals hij verderop in het boek duidelijk illustreert:

Chapter XXII: That women should be punished less than men.

It is commonly said that in the same type of offense, women sin less than men and should be punished less than men, all other things being equal. This is of course because of their weakness of spirit, mind and natural disposition. [...]⁵⁵

⁵¹ Vera Hoorens, *Een ketterse arts voor de heksen: Jan Wier 1515-1588* (Amsterdam 2011) 131-4.

⁵² Hoorens, *Een ketterse arts*, 156-8

⁵³ Johannes Wier, *De Praestigiis Daemonum, et Incantationibus Ac Veneficiis, libri V* (1563), ed.: George Mora (New York 1991) 481.

⁵⁴ Een van de bekendste publicaties van Agrippa is *Over de adel en de superioriteit van het vrouwelijke geslacht* (1529), waarin hij betoogd dat de vrouw beter is dan de man. Hoorens, *Een ketterse arts*, 31-3.

⁵⁵ Wier, *De Praestigiis Daemonum*, 540.

Wier was er dus op tegen dat vrouwen vervolgd werden voor iets waar ze zelf helemaal niets aan konden doen; juist omdat ze het zwakke geslacht waren moesten ze beschermd worden. Zo vond hij ook dat vrouwen geholpen moesten worden wanneer zij door de duivel waren begoocheld:

Chapter XXIII: How Lamiae – afflicted with mental error by the Devil and harmful to no one – are to be brought back to the Faith, and what penalty should be decreed for them. Also, an argument that not every intention is to be punished.

Let it be recognized, therefore, that these *Lamiae* have been deluded by error and fantasy and seduced by Satan's perverse teaching. Let it be known with certainty that no harm has come to anyone from them in reality but only in their imagination. They should be informed with sounder doctrine, so that they may repudiate the demon's illusions and pledge allegiance once more to Christ, and so that, like limbs disjoined from their bodily connections, they may by repenting be restored to place with the suitable binding. And everyone known how earnestly the faithful dispenser of God's mysteries should strive to lead the lost sheep back to the fold of Christ.[...] ⁵⁶

Uit de hier voorgedragen alinea's uit de *De Praestigiis Daemonum* is goed op te maken dat Wiers ideeën zeker vernieuwend waren in de zestiende eeuw, maar dat de wereld van Wier dezelfde was als die van Kramer voor hem en Bodin na hem; een wereld waarin God een grote rol speelt en duivels en demonen er nu eenmaal bij horen. Naar mijn idee bewijst dit dat er in de tijdsgeest van de vroegmoderne periode wel degelijk ruimte was voor twijfels over de manier waarop de heksenvervolging verliep. Zelfs met een rotsvaste overtuiging in het bestaan van God en de duivel werd er door een beperkte groep mensen onderkend dat er onschuldige vrouwen (en mannen) onnodig leed aangedaan werd door ze te vervolgen voor iets wat ze niet gedaan hadden. Doordat in veel delen van Europa nooit sprake is geweest van grootschalige heksenvervolgingen is het denkbaar dat hier de elites sceptisch stonden tegenover de heksenjacht, en dat het volkse en relatief onschadelijke bijgeloof over heksen nooit omgezet is in een officieel misdrijf. ⁵⁷

Dat kritiek op de heksenjacht, zoals Wier die uitte, het begin van het einde van de heksenwaan zou zijn klopt niet met de chronologie: gedurende deze zeventiende eeuw was de heksenwaan immers nog het hevigst. Volgens Briggs moeten kritische publicaties dan ook meer gezien worden als onderdeel van een formele discussie die altijd gevoerd wordt wanneer er een nieuw misdrijf ontstaat. In dit geval ging het dus over de criminalisering van duivelse

⁵⁶ Ibidem, 541.

⁵⁷ Briggs, *Witches*, 399.

hekserij.⁵⁸ In hoeverre deze twijfels over de heksenjacht gedeeld werden onder de het gros van de bevolking blijft gissen.

De Engelsman Reginald Scot had in ieder geval grote bewondering voor Wier. In Scots werk *The Discoverie of Witchcraft* (1584) is dan ook een vergelijkbaar geluid te horen, al wordt dit boek als nog controversiëler beschouwd als de *De Praestigiis Daemonum*.⁵⁹ Net als bij Wier is hier de combinatie te herkennen van scepsis tegenover heksen, maar wel een rotsvast geloof in God:

And although mine assertion, be somewhat differing from the old inveterat opinion, which I confesse hath manie graie heares, whereby mine adversaries have gained more autoritie than reason, towards the maintenance of their presumptions and old wives fables: yet shall it fullie agree with Gods glorie, and with his holie word.⁶⁰

Deze alinea komt uit het voorwoord waarin Scot zich richt tot zijn lezers. Zijn benaming voor hekserij, ‘old wives fables’, komt verschillende keren terug in het boek. De heksenwaan vond hij maar een hoop onzin over oude vrouwtjes, en voorbeelden van hekserij deed hij af als gegoochel. Naast een kritiek op de heksenjacht wordt Scots werk om die reden ook gezien als een van de eerste boeken dat spreekt van goochelarij.⁶¹

Briggs verklaring voor deze publicaties als onderdeel van een discussie over een nieuw misdrijf is naar mijn idee, wederom gelet op de chronologie, niet bevredigend. Een formeel debat over een proces van criminalisering zou logischerwijs voor de wettelijke vastlegging van dit misdrijf moeten plaatsvinden, niet jaren (laat staan eeuwen) erna. De publicaties van Wier en Scot kunnen daarom beter gezien worden als weerspiegelingen van een onrustige tijd die aan sterke veranderingen onderhevig is. Bovendien maken deze twee boeken duidelijk dat er wel degelijk twijfels over de heksenvervolging waren, en dat het niet als vanzelfsprekend aangenomen kan worden dat iedereen in de vroegmoderne tijd in duivelse hekserij (en dus de juistheid van de heksenvervolging) geloofde. Enkele overgebleven brieven van een correspondentie tussen Wier en Johannes Brenz (1499-1570), een Lutherse reformator uit Württemberg, laten zien dat uitgaan van de simpelheid of barbaarsheid van de vroegmoderne mens niet op zijn plek is. In zijn brief schrijft Brenz onder andere:

⁵⁸ Ibidem, 34-5.

⁵⁹ Reginald Scot, *The Discoverie of Witchcraft* (Londen 1584), ed.: Brinsley Nicholson (Londen 1886) xlvii.

⁶⁰ Scot, *The Discoverie of Witchcraft*, xxi.

⁶¹ Briggs, *Witches*, 320.

Ich wil viel lieber / daß zehen Beschuldigten da es mit etwas befuegter weise
geschehen kuendte / vngestrafet moechten darvon kommen / vnnd ledig gelassen
werden / denn daß ein Vnschuldiger / mit vnrecht sollte gestrafet werden.⁶²

Brenz zag dus liever tien schuldigen weggkomen met hun misdrijf, dan dat er één onschuldig iemand onterecht bestraft zou worden. Bovendien had hij zijn eigen theorie over de heksenjacht: hij meende dat alle grote rampen en ongelukken niet door heksen veroorzaakt waren, maar door de toorn van God. ‘Heksen’ waren enkel slachtoffers van demonen die hen lieten geloven dat ze rampen konden veroorzaken.⁶³ Dit toont aan dat tussen de twee extremen van de *Malleus Maleficarum* en de *De Praestigiis Daemonum* nog heel veel andere meningen zaten.

Ondanks dat de heksenvervolging gedurende de vroegmoderne tijd op zijn hevigst was, was er dus wel een actieve discussie gaande over de juistheid van de heksenjacht. Waarschijnlijk werd de angst voor heksen gestimuleerd door het onrustige karakter van deze periode: er ging steeds meer macht naar een seculiere, centrale staat die onbekend en ver weg was. Doordat de staat ook de heksenvervolging overnam van de kerk werd deze meer gesystematiseerd en efficiënter uitgevoerd, wat tot een intensivering van de heksenvervolging leidde. Bovendien had de staat meer middelen tot zijn beschikking om heksen op te sporen, ondervragen, berechten en straffen. Waar in de middeleeuwen hekserij vaak bestreden werd met onschuldige beschermende magie paste de staat fysieke straffen toe. Het verbod op magie, of dit nu duivels of beschermend was, deed mensen sneller naar de seculiere autoriteiten stappen. Niet overal in Europa werden heksen vervolgd of verbrand, wat doet vermoeden dat de heksenwaan een regionaal verschijnsel was. De manier waarop lokale autoriteiten met de wet omsprongen was mede bepalend voor de intensiteit waarmee heksen vervolgt werden.

⁶² Briefwechsel des Hofarztes Johann Weyer mit dem württembergischen Reformator Johannes Brenz, 1565/66. Wolfgang Behringer, *Hexen und Hexenprozesse in Deutschland* (München 1988) 335-6.

⁶³ Briggs, *Witches*, 201.

Hoofdstuk III: modernisering en de heksenjacht

Waarom de heksenjacht op een hoogtepunt was gedurende de vroegmoderne tijd is niet langer meer een groot mysterie. Maar de verschillende oorzaken en aanleidingen die in meer of mindere mate bijgedragen hebben aan de piek van de heksenvervolgingen zijn niet erg eenduidig. Zijn alle genoemde punten niet gewoon een toevallige samenloop van omstandigheden? Wat als seculiere autoriteiten een andere zondebok hadden gekozen om hun vijandsbeeld op te projecteren, was de heksenjacht er dan geweest? Of als Kramer iets overkomen was voor hij *Malleus Maleficarum* had geschreven? Het is moeilijk te bepalen welke gebeurtenis essentieel was voor de intensivering van de heksenvervolgingen.

In dit hoofdstuk wordt een laatste poging gedaan om de heksenjacht helemaal te ontleden. Briggs meent dat ‘we need to understand witchcraft in order to understand early modern Europe, while it is only the wide context that makes the beliefs themselves comprehensible’.⁶⁴ Die context is nu aan de beurt: welke processen waren er gaande die invloed hadden op de heksenwaan?

Het belangrijkste, allesomvattende proces was die van de modernisering. De benaming voor deze periode zegt wat dat betreft al voldoende: de vroegmoderne tijd. Maar ‘modernisering’ is een erg breed begrip, zo breed dat bijna alles eronder past. Behringer noemt een aantal sub-processen van modernisering die ook aan het einde de heksenjacht gerelateerd zijn: een toenemende arbeidsdeling, onderwijs en mobiliteit, technische ontwikkelingen, toenemende afstand tussen volk en leiders, het anonimiseren van de onderlinge relaties, marginalisering van de landbouw, toenemende economische zekerheid, verdwijnen van het provincialisme en toenemende secularisering.⁶⁵

Uit hoofdstuk II bleek juist dat de toenemende afstand tussen het volk en de leiders een reden was voor een verergering van de heksenjacht. Ook doordat er een deel van de macht overgedragen werd van de kerk naar de seculiere macht bracht dat een toename aan vervolgingen met zich mee. Het lijkt er dus op dat van het moment dat de modernisering inzette in de vijftiende eeuw totdat deze ook werkelijk vorm begon te krijgen in de achttiende eeuw de heksenwaan het hevigst was. Dit zou er deels aan kunnen liggen dat de door Behringer genoemde sub-processen veel weerstand opriepen, en zolang er slechts enkele moderniseringsprocessen plaatsvonden het evenwicht in de samenleving tussen het verleden

⁶⁴ Ibidem, 411.

⁶⁵ Wolfgang Behringer, ‘Hexenprozess und Modernisierung’, in: Sönke Lorenz e.d., *Das Ende der Hexenverfolgung* (Stuttgart 1995) 319-335, 323.

en de toekomst zoek was. Specifiek voorbeeld is dat de heksenvervolgning plaatsvond in een nieuw rechtssysteem, maar dat de ideeën achter de heksenvervolgning nog 'oud' waren. Pas toen de visie op de heksenjacht moderniseerde (het geloof in hekserij in feite verdween) en gelijk getrokken werd met de modernisering van het rechtssysteem, verdween de gruwel van de heksenwaan.

Een variant op het moderniseringsproces is de civilisatietheorie van Norbert Elias. In het kort houdt de theorie in dat door een voortdurend proces van civilisatie de mens steeds beschaafder wordt. Dit proces kent geen begin of einde en is ook niet lineair; zo kunnen de middeleeuwen gezien worden als een periode van regressie vergeleken met de Klassieke tijd. Essentieel voor civilisatie is zelfdwang, de mogelijkheid om jezelf te beheersen en niet direct te reageren op primaire emoties en driften zoals woede, angst of blijdschap. Volgens Elias wordt een gedeelte van die zelfdwang opgelegd wanneer er geweldsmonopolies van de overheid ontstaan.⁶⁶ Het is inmiddels duidelijk dat in de vroegmoderne tijd de gecentraliseerde staten het geweldsmonopolie naar zich toe trokken. Van de veertiende eeuw tot halverwege de twintigste eeuw zou er een voortdurend proces bezig zijn waarin er steeds minder misdrijven werden gepleegd.⁶⁷ Wederom strookt dit niet met de toename van het aantal heksenprocessen; de reden daarvoor is al eerder genoemd, namelijk dat de onrust vooral plaatsvond in een tijd dat de verandering nog niet voldoende doorgevoerd waren.

Met het geweldsmonopolie kreeg de centrale staat de macht in handen en hoefde het niet gedeeld te worden met bijvoorbeeld de kerk. Macht is een belangrijk concept in de theorieën van Elias en de Franse filosoof Michel Foucault. Het idee dat kennis onlosmakelijk verbonden is met macht is ook van Foucault.⁶⁸ Hoe kan dit helpen de heksenjacht te begrijpen?

Als iedereen in de vroegmoderne tijd de kennis had gehad dat hekserij niet bestond, dan had dat heel wat ellende kunnen besparen. We weten dat er mensen waren zoals Wier en Scot die meenden de absolute kennis over hekserij in pacht te hebben, maar ondanks dat deze informatie circuleerde bereikte het veel mensen niet. Een van de theorieën is dan ook dat de bestuurlijke elite zeker wel wist dat hekserij onzin was, maar ervoor koos om de bevolking in onwetendheid te laten om zo de angst voor heksen levend te houden, samen met de loyaliteit aan het bestuur. Of dit veel meer is dan een complottheorie valt te betwijfelen, zoals eerder gezegd waren er veel gebieden waar geen heksenvervolgning plaatsvond, dat zou zomaar

⁶⁶ Elias, *Het civilisatieproces*, 586-587.

⁶⁷ Pieter Spierenburg, 'Violence and the civilizing process: Does it work?', *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 5: 2 (2001) 87-105, 90.

⁶⁸ Pieter Spierenburg, 'Punishment, Power and History', *Social Science History* 28:4 (2004) 607- 636, 629.

kunnen omdat de bestuurders in deze gebieden niet in hekserij geloofden en daarom niet meededen aan de heksenjacht.

De Duitse socioloog Max Weber spreekt niet van een civilisatieproces, maar van een rationaliseringproces. In zijn bekende werk *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (1905) legt hij uit hoe de hedendaagse kapitalistische geest alleen maar kon ontstaan uit de protestante ethiek. De seculiere overheid gaf vorm aan de samenleving met de waarden van het protestantisme. Het bijbehorende arbeidsethos leidde volgens Weber tot de enorme groei die Europa zo rijk gemaakt heeft. Echter, door de opkomst van het kapitalisme vond ook de *Entzauberung der Welt* plaats, de ‘onttovering van de wereld’.⁶⁹ Deze onttovering vond in dezelfde periode plaats als de decriminalisering van hekserij.

Moderniserings-, civilisatie- en rationaliseringtheorieën zijn allemaal erg moeilijk toepasbaar op de heksenjacht. In alle gevallen lijkt het qua periodisering niet te passen of de theorie past niet bij de praktijk. Dit sterkt mij in het idee dat de heksenjacht plaatsvond gedurende een omslagpunt, een periode van onrust waarin mensen naar extreme middelen grepen om weer grip op de wereld te krijgen. Vooral het woord ‘heksenwaan’ geeft aan hoe ernstig de situatie was op plekken waar de vervolgingen het meest intens waren.

Conclusie

Waarom was het hoogtepunt van de heksenjacht gedurende de vroegmoderne tijd? Dat was de vraag waarvoor werd gepoogd een antwoord te vinden. Een flinke klus, temeer omdat er bibliotheken vol over het onderwerp geschreven zijn. Informatiefiltering was dan ook essentieel, en het moge duidelijk zijn dat lang niet alle werken en theorieën over de heksenjacht behandeld zijn.

Het idee van de heks en het Duivelspact kwam vanuit de katholieke kerk. Al in de zesde eeuw schreef een van de kerkvaders, Augustinus van Hippo, dat iedere vorm van magie uit den boze was. Dit terwijl magie een onderdeel was van het dagelijks leven. Heksen leefden nu eenmaal onder mensen, en magie werd voor allerhande dingen toegepast: voor de gezondheid, in de liefde en voor persoonlijke rijkdom. Er waren zelfs heksendoktoren die

⁶⁹ Goudsblom, *De sociologie van Norbert Elias*, 46-50.

beweerden met witte magie de mensen tegen de kwade spreuken van een heks te kunnen beschermen.

Dat er vanuit de kerk op aangedrongen werd dat hekserij als een misdrijf vervolgt zou worden werd dan ook niet per se toegejuicht. Pas na eeuwenlange beeldvorming begon de duivel en duivelse hekserij ook echt iets te worden waar mensen bang voor waren. Het uitkomen van het boek *Malleus Maleficarum* in 1486 kan de heksenwaan bespoedigd hebben, dat is niet zeker. In dit werk van Heinrich Kramer komen vooral de martelmethodes uitgebreid naar voren, zodat het ook wel het ‘handboek voor de heksenjager’ wordt genoemd.

Andere schrijvers zoals Jean Bodin sloten zich aan bij de boodschap die Kramer uitdroeg en schreven vergelijkbare boeken, zoals *De la démonomanie des sorciers* 1580 van Bodin. Ondanks dat tegenstanders van de heksenjacht al snel als ketters bestempeld werden ontstond er toch een intellectueel debat over de heksenjacht, waarin onder andere Johannes Wier en Reginald Scot zich tegen de ideeën van Kramer en Bodin keerden. Dit bewijst dat het verkeerd is er vanuit te gaan dat de heksenjacht zo diep geworteld was in de samenleving dat dit als iets normaal geaccepteerd werd. Juist het feit dat de vroegmoderne tijd zo sterk aan veranderingen onderhevig was maakte dat aannames over wat de waarheid was ter discussie stonden. Wier en Scot bewijzen ook dat kritiek op de heksenjacht best mogelijk was zonder dat het absolute geloof in God werd aangetast. Helaas is het onmogelijk te zeggen hoe de meerderheid van de bevolking werkelijk over de heksenjacht dacht, maar doordat er wel degelijk eigentijdse kritiek was en doordat er gebieden waren waar nauwelijks heksen vervolgd werden bestaat het vermoeden dat het geloof in de juistheid van de heksenjacht erg verschilde per regio.

Het is lastig een profiel te maken van de heks, want heksen konden uit bijna alle milieus komen, van iedere leeftijd zijn en zowel mannen als vrouwen werden vervolgd. Het is wel mogelijk een soort ‘gemiddelde heks’ te maken. Deze heks zou boven de vijftig zijn, zichzelf isoleren van de rest van de gemeenschap omdat ze eenzaam was of dementeerde. Of ze was boven de vijftig en was de lokale kruidengenezeres, een belangrijk beroep omdat het de enige gezondheidszorg was in kleine dorpen.

De hetze tegen kruidengenezeressen en ‘oude wijze vrouwen’ wordt ook wel verklaard door naar de professionalisering van de medische beroepen te kijken. Steeds meer dokters waren opgeleid op een universiteit, en de dorpsgenezeressen waren dus directe concurrenten. Samen met de katholieke kerk, die tegen magie en kruidenmengsels was omdat dit tekenen van hekserij zouden zijn, werd gepoogd de genezeres uit het medische beroep te werken. Door de dokters gebeurde dit met de intentie vrouwen te weren uit de medische wereld en

door de geestelijken met de intentie heksen te ontmaskeren. Dit proces was vooral schadelijk voor kleine gemeenschappen, die voor hun medische zorg afhankelijk waren van zo'n 'oude wijze vrouw'.

De vroegmoderne tijd was ook een buitengewoon onrustige periode. Onder de noemer 'modernisering' vonden er veel verschillende veranderingen plaats. Veel van die veranderingen lijken weinig met de heksenvervolging te maken te hebben, zoals staatsvorming. Maar juist de combinatie van een nieuwe, seculiere en centrale staat met een seculier justitieapparaat zorgde ervoor dat de heksenjacht veel intensiever en gesystematiserder uitgevoerd kon worden.

De staatsvorming was nog niet compleet, waardoor er grote verschillen in Europa waren wat betreft de vorderingen van de centralisatie. Sommige gebieden gingen nog lange tijd op oude voet door en op zulke plekken werd vaak nog gebruik gemaakt van heksendoktoren om duivelse hekserij te bestrijden. In andere gemeenschappen werd de wet misschien wel te fanatiek uitgevoerd, waardoor er een heksenwaan ontstond en er relatief veel heksen geëxecuteerd werden. De centrale staat had nog weinig middelen om te controleren wat er precies allemaal gebeurde op lokaal niveau en kon dus ook de regionale verschillen niet aanpakken. Bovendien was de relatie tussen staat en lokale overheid top-down: plattelandsbestuurders werd niet gevraagd of zij het eens waren met het uit te voeren beleid.

Modernisering bracht ook een zogenaamd rationaliseringsproces teweeg. Of, om met Norbert Elias te spreken, een civilisatieproces. Het idee van het rationaliseringsproces komt van Max Weber. Hij ziet dat er een 'onttovering van de wereld' plaatsvindt in deze periode als gevolg van het kapitalisme. De heksenjacht die vlak voor deze onttovering zo intens was, was misschien wel een reactie op de veranderingen in de samenleving. Doordat de modernisering nog niet compleet was en ongelijk verliep was er op een gegeven moment dus een modern, seculier en efficiënt rechtssysteem, dat zich nog bezig hield met het vervolgen van heksen, een fenomeen dat eigenlijk niet binnen de modernisering paste. De modernisering van de ideeën over heksen zou de decriminalisering van hekserij inluiden en op de lange duur zelfs tot een complete afwijzing van het bestaan van heksen leiden.

Ook onderdeel van de modernisering is het civilisatieproces zoals Elias dat omschrijft. De mens zou door de eeuwen heen steeds geciviliseerder worden. In de vroegmoderne tijd geeft de staatsvorming, dat er ook voor zorgt dat de staat een geweldsmonopolie heeft, voor een impuls van de civilisatie. De Europese bevolking werd door de nieuwe maatschappij gedwongen om hun driften en emoties steeds meer te bedwingen. Ook Elias' theorie laat zien dat er in de vroegmoderne tijd sprake was van een ongelijk proces: de staat had al wel een

geweldsmonopolie, maar de bijbehorende bedwinging van de driften was nog niet ingeburgerd. Dit zou een verklaring voor de heksenjacht kunnen zijn.

Waar details over de heksenvervolging misschien te weinig verklarend zijn, zijn dergelijke *grand theories* juist te algemeen. Begrippen als modernisering, rationalisering en civilisatie zijn zo breed dat ze makkelijk om te buigen zijn naar een onderwerp naar keuze, in dit geval de heksenjacht. Om te begrijpen waarom het hoogtepunt van heksenvervolging gedurende de vroegmoderne tijd was is het naar mijn idee het beste om het onderwerp op alle niveaus te kijken. Geen enkele verklaring is op zichzelf voldoende om de hoofdvraag te beantwoorden, het is de combinatie van factoren die de heksenjacht mogelijk hebben gemaakt. Wat wel duidelijk is geworden, is dat het eigenlijk heel logisch was dat de heksenjacht zich voordeed in de vroegmoderne tijd en niet in de middeleeuwen. De grote veranderingen in deze periode, zoals de vorming van staten en seculiere rechtssystemen, waren essentieel voor de criminalisering en vervolging van heksen.

Literatuur

Barry, Jonathan, 'Introduction: Keith Thomas and the problem of witchcraft', in: Jonathan Barry e.d., *Witchcraft in Early Modern Europe: Studies in Culture and Belief* (New York 1996) 1-46.

Behringer, Wolfgang, *Hexen und Hexenprozesse in Deutschland* (München 1988).

Behringer, Wolfgang, *Hexenverfolgung in Bayern: Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsräson in der frühen Neuzeit* (München 1988).

Behringer, Wolfgang, 'Hexenprozess und Modernisierung', in: Sönke Lorenz e.d., *Das Ende der Hexenverfolgung* (Stuttgart 1995) 319-335.

Briggs, Robin, *Witches & neighbours: the social and cultural context of European witchcraft* (Londen 1997).

Briggs, Robin, 'Many reasons why': witchcraft and the problem of multiple explanation', in: Jonathan Barry e.d., *Witchcraft in Early Modern Europe: Studies in Culture and Belief* (New York 1996) 49-63.

Dinzelbacher, Peter, *Heilige oder Hexen? Schicksale auffälliger Frauen in Mittelalter und Frühneuzeit* (München 1995).

Elias, Norbert, *Het civilisatieproces: Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken* (heruitgave; Amsterdam 2001).

Gaskill, Malcolm, *Crime and mentalities in early modern England* (Cambridge 2000).

Goudsblom, Johan, *De sociologie van Norbert Elias* (Amsterdam 1987).

Haustein, Jörg, 'Bibelauslegung und Bibelkritik: Ansätze zur Überwindung der Hexenverfolgung', in: Sönke Lorenz e.d., *Das Ende der Hexenverfolgung* (Stuttgart 1995) 249-267.

Horsley, Richard A., 'Who Where the Witches? The social roles of the accused in European witch trials', *The Journal of Interdisciplinary History* 9 (April 1979) 689-715.

Hoorens, Vera, *Een ketterse arts voor de heksen: Jan Wier 1515-1588* (Amsterdam 2011).

Jarouschek, Günter, *Die Hexen und ihr Prozess: die Hexenverfolgung in der Reichsstadt Esslingen* (Esslingen 1992).

Levack, Brian P., *The witch-hunt in early modern Europe* (2de druk; Londen 1995).

Levack, Brian P., 'State-building and witch hunting in early modern Europe', in: Jonathan Barry e.d., *Witchcraft in Early Modern Europe: Studies in Culture and Belief* (New York 1996) 96-116.

Liebersohn, Harry 'German Historical Writing from Ranke to Weber: the Primacy of Politics', in: Lloyd Kramer en Sarah Maza, *A Companion to Western Historical Thought* (5de druk; Londen 2008) 166-184.

Rummel, Walter en Rita Voltmer, *Hexen und Hexenverfolgung in der Frühen Neuzeit* (Darmstadt 2008).

Spierenburg, Pieter, 'Punishment, Power and History', *Social Science History* 28:4 (2004) 607- 636.

Spierenburg, Pieter, 'Violence and the civilizing process: Does it work?', *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 5: 2 (2001) 87-105.

Walinsky-Kiehl, Robert, 'Witch-Hunting and State-Building in the Bishoprics of Bamberg and Würzburg 1570-1630', in: Johannes Dillinger e.d., *Hexenprozess und Staatsbildung* (Bielefeld 2008) 245-264.

Whaley, Leigh, *Women and the practice of medical care in early modern Europe, 1400-1800* (Hampshire 2010).

Wiesner-Hanks, Marry E., *Women and gender in early modern Europe* (Cambridge 2008).

Williams, Gerhild Scholz, *Defining dominion: the discourses of magic and witchcraft in early modern France and Germany* (Ann Arbor 1995).

Bronnenuitgaven:

Bodin, Jean, *De la démonomanie des sorciers* (1580), ed.: Randy A. Scott (1995).

Kramer, Heinrich en Jacob Sprenger, *Malleus Maleficarum* (1485-1486), ed.: Christopher S. Mackay (New York 2009).

Scot, Reginald, *The Discoverie of Witchcraft* (Londen 1584), ed.: Brinsley Nicholson (Londen 1886).

Wier, Johannes, *De Praestigiis Daemonum, et Incantationibus Ac Veneficiis, libri V* (1563), ed.: George Mora (New York 1991).